

О.Ю.ЗАЙЦЕВ*

ОУН І АВТОРИТАРНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНІ РУХИ МІЖВОЄННОЇ ЄВРОПИ

У статті розглянуто вплив фашизму на ідеологію, організаційні засади й політичний стиль ОУН. Під кінець 1930-х рр. український організований націоналізм мав чимало спільних рис із фашизмом, але, на думку автора, радше належав до іншого різновиду революційного інтегрального націоналізму – усташизму.

Ярлик «фашизму» тяжіє над Організацією українських націоналістів від моменту її заснування в 1929 р., коли українська преса різних політичних напрямків саме цим терміном окреслила суспільно-політичний зміст нового руху. У відповідь оунівський офіціоз «Розбудова нації» заявляв про «невмісність назви “фашизму”, якою охрестили український націоналізм його противники»¹. Із того часу й донині, то згасаючи, то спалахуючи з новою силою, тривають суперечки про відношення ідеології та практики ОУН до фашизму.

Аргументи прихильників зарахування ОУН до фашистських рухів² можна стисло підсумувати словами І.-П.Химки: «Годі сумніватися, ОУН справді була типово фашистською організацією, і про це свідчить купа ознак: її принцип “вождизму” (Führerprinzip), її прагнення заборонити решту політичних партій і рухів, її гасло у фашистському дусі (“Слава Україні! Героям Слава!”), її червоночорний прапор, її салютування піднесеною рукою, її ксенофобія й антисемітизм, її культ насильства та її захоплення Гітлером, Мусоліні й іншими вождями фашистської Європи. Що тут не фашистське?»³.

Ніби відповідаючи на риторичне запитання І.-П.Химки, хоч і кількома роками раніше, Г.Касьянов зауважив: «Якщо брати до уваги певний набір зовнішніх і функціональних ознак у певний період існування організації [...], то з неменшим успіхом можна ототожнювати ОУН, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930-х років чи з фундаменталістськими релігійними течіями»⁴. Отже, супротивники ототожнення ОУН із фашизмом здебільшого не заперечують спільних ознак, проте вважають їх не специфічно фашистськими, а характерними для будь-яких рухів тоталітарного або фундаменталістського штибу. Головну ж

* *Зайцев Олександр Юрійович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету (Львів).
E-mail: zaytsev@ucu.edu.ua*

¹ Цит. за: *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. – Вид. 3-те. – К., 2007. – С.94.

² Див., напр.: *Бондаренко К.* Фашизм в Україні. До історії проблеми // Українські варіанти. – 1997. – №2. – С.74–82; *Poliszczuk W.* Źródła zbrodni OUN i UPA: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. – Т.1. – Toronto, 2003 [репринт вид. 1998 р.]; *Idem.* Dowody zbrodni OUN i UPA: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. – Т.2. – Toronto, 2000; *Grott B.* Nacjonalizm Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów jako faszyzm // Różne oblicza nacjonalizmów: polityka – religia – etos. – Kraków, 2010. – S.257–268; *Himka J.-P.* The Importance of the Situational Element in East Central European Fascism // East Central Europe. – Vol.37. – 2010. – P.353–358.

³ *Зенон Когут – Іван Химка.* Україністи та Бандера: розбіжні погляди // Критика. – 2010. – Ч.3/4. – С.10.

⁴ *Касьянов Г.* Ідеологія ОУН: Історико-ретроспективний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С.41.

відмінність найчастіше вбачають у національно-визвольному спрямуванні боротьби ОУН⁵.

Новий сплеск дискусій в останні два – три роки більше стосується політики історичної пам'яті, ніж власне історії. Суть суперечки в її крайніх виявах зводиться до питання: чи діячі ОУН були героями національно-визвольної боротьби, яким слід ставити пам'ятники й виховувати на їх прикладі молодь, а чи «фашистськими» злочинцями, яких треба рішуче засудити?

Ця стаття є спробою, по змозі абстрагуючись від актуальної політики, повернути дискусію в більш академічне русло та запропонувати підхід до розв'язання проблеми, яка має два основні виміри: конкретно-історичний (еволюція ставлення ОУН до фашизму і, зокрема, до націонал-соціалізму, рецепція ідей, організаційних засад, методів тощо) й типологічний (місце ОУН у типології політичних рухів, правомірність і доцільність її віднесення до рухів фашистського типу).

Сьогодні годі заперечувати значний вплив фашизму на український націоналізм міжвоєнної доби. Він розпочався відразу після переможного «маршу на Рим» прибічників Б.Муссоліні у жовтні 1922 р. На тлі фрустрації, яку переживали українські самостійники після поразки у війні за незалежність, фашистська революція в Італії пробудила серед них жвавий інтерес, а в деякого – і нові надії. У фашизмі вбачали приклад успішного націоналістичного руху, який урятував свою державу від комуністичної загрози, об'єднав націю під єдиним сильним проводом і вдихнув у неї нове життя. Чимало українських націоналістів, особливо молодих людей, розчарованих у демократичних ідеалах «батьків», прагнули розкрити секрет успіху фашизму й, відтак, знайти дороговказ до власної перемоги.

Ще напередодні створення ОУН рух, який почали називати «організованим націоналізмом», зазнав помітного впливу італійського фашизму. Публіцист Є.Онацький навіть саму ідею створення «залізної гієрархічної організації» націоналістів приписував цьому впливу⁶. Видається, однак, що ця ідея визріла передовсім як реакція на кризу демократичного українського «партійництва», а приклад фашизму лише забезпечив модель для наслідування.

Саме Є.Онацький (з 1930 р. – представник ОУН у Римі) був найактивнішим пропагандистом фашистського досвіду в організації⁷. Його статті дозволяють зрозуміти, що ж приваблювало у фашизмі українських націоналістів. Публіцист підкреслював, що ОУН цікавить не стільки фашистська практика використання державної влади, скільки його «ідеалістичні» аспекти як революційного руху: «Ми, представники поки що переможеного народу, вбачаємо в фашизмі, особливо в тій першій його ще недержавній стадії – інший бік до наслідування, – і то власне бік *ідеалістичний*. І ми не можемо миритись з накиненою нам “долею”, і ми *мусимо*

⁵ Див., напр.: *Motył A.J. The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism. 1919–1929.* – Boulder, 1980. – P.162–173; *Idem. Ukraine, Europe, and Bandera // Cicero Foundation Great Debate Paper.* – №10/05 (March 2010). – P.3–5 [Електронний ресурс]: http://www.cicerofoundation.org/lectures/Alexander_J_Motył_UKRAINE_EUROPE_AND_BANDERA.pdf; *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С.207–208.

⁶ *Онацький Е.* Листи з Італії. I. Дещо про фашизм // Розбудова нації (Прага). – 1928. – Ч.3. – С.96.

⁷ *Онацький Е.* Італійська корпоративна держава // Там само. – 1929. – Ч.3/4. – С.78–84; *Його ж.* Журналізм в фашистській Італії // Український голос (Перемишль). – 1930. – 16, 23 лютого; *Його ж.* Фашизм як реальна політика // Там само. – 27 квітня; *Його ж.* Паневропа і Антіевропа // Там само. – 8 червня; *Його ж.* Дві революції // Там само. – 15, 22, 29 червня.

її перемогти. І переможемо! – І ми мусимо скинути зі себе людину “ветху деньми” і витворити в душі своїй *нову людину*, – завжди активну, завжди молоду, завжди свідому своїх прав і обов’язків, – особливо обов’язків! Під кутом *національного єднання* – понад нашими партійними, становими та провінціями інтересами – повинна відбуватись ціла діяльність українського націоналіста»⁸.

Однак не всі керівники ОУН поділяли ентузіазм Є.Онацького щодо фашизму. Член Проводу українських націоналістів (ПУН) М.Сціборський уважав, що «демонстративна прихильність та виспівування фашизму може привести до небажаних наслідків»⁹, оскільки створює враження залежності ОУН від зовнішніх чинників. Наприкінці 1932 р. у паризькій Українській громаді він виголосив доповідь «Критика фашизму». Дізнавшись про це, Є.Онацький обурився й поскаржився голові ПУН Є.Коновальцеві: «Чи ми будемо мати колись якусь лінію в нашій закордонній політиці? Бо, якщо я буду говорити тут про наші симпатії до Італії і до фашизму, а Сціборський буде в П а р и ж і бавитись в “критику фашизму”, то це значить сидіти між двома стільцями і то так незручно, що дуже скоро можна опинитися на підлозі»¹⁰. Є.Коновалець підтримав журналіста та, покаравши М.Сціборського за необдуманий крок, закликав надалі «брати на увагу нашу лінію і те, що від ОУН робить теж Онацький в Римі»¹¹. Критикував М.Сціборського й оунівський представник у Великобританії Є.Ляхович: «Я ніяк не можу зрозуміти, чому в нього така ненависть, і то засаднича ненависть, до фашизму чи гітлеризму. Це ж стихія, яка нині захоплює світ, і ми якраз та течія, що має тій стихії відповідати»¹².

Схоже, що під тиском соратників М.Сціборський скоригував свої погляди, адже в його головній теоретичній праці «Націократія» (1935 р.) апології фашизму значно більше, ніж критики. Він твердив, що приклад фашизму має стати дороговказом і для поневолених народів: «Бо ті з них, що перелякано відвертаються від імперативних заповітів фашизму в силу своєї сліпої, безкритичної привязаності до наркозу демо-соціалістичних забобонів про “мир, злагоду, благоденствие” та інтернаціонали, – ті з них ніколи не матимуть дійсного миру й свободи. Призначення таких народів – бути погноєм для інших!»¹³.

Головну ж ваду послідовників Б.Муссоліні М.Сціборський убачав у тому, що вони вважали диктатуру не тимчасовим, а постійним принципом організації держави: «**Перманентна** диктатура зправила схильна позначати життя **надмірним** урядовим етатизмом і витворювати культ своєманітної “поліційної держави”, що гальмують розвиток суспільства та індивідуальності. Гадаємо, що цих прикмет не позбавлений і устрій фашизму»¹⁴. М.Сціборський вірив, що його власний проект суспільного й державного устрою («націократії») дозволить майбутній українській державі уникнути цієї небезпеки.

⁸ *Онацький Є.* Фашизм і ми // Розбудова нації. – 1929. – Ч.12. – С.401. Тут і далі курсив, жирний шрифт або розрядка у цитатах належать авторам цитованих текстів.

⁹ Цит. за: *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: Історико-архівні нариси. – Т.1: Від Української військової організації до Організації українських націоналістів. 1920–1942. – К., 2005. – С.97.

¹⁰ *Онацький Є.* У вічному місті: Записки українського журналіста. – Т.3: 1933 рік. – Торонто, 1985. – С.22.

¹¹ Там само. – С.33.

¹² Там само. – Т.4: 1934 рік. – Торонто, 1989. – С.106.

¹³ *Сціборський М.* Націократія. – Париж, 1935. – С.58.

¹⁴ Там само. – С.59.

У другій половині 1930-х рр. в ідеологічному дискурсі ОУН утвердилися деякі прямі запозичення з арсеналу італійського фашизму, найважливішими з яких були концепції корпоративної (професійно-станової) держави і тоталітаризму. Переймали й організаційні принципи ієрархії та вождизму. Оунівський «культ героїзму» деякими своїми рисами теж наслідував символи і ритуали фашистів. Проте, запозичуючи в них окремі елементи, публіцисти ОУН не забували наголошувати на самобутності українського націоналізму¹⁵.

Німецький різновид фашизму – націонал-соціалізм¹⁶ – привернув увагу українських націоналістів восени 1930 р., коли Націонал-соціалістична робітничая партія Німеччини (НСДАП) домоглася першого великого успіху на виборах до райхстагу. Гітлеризм цікавив ОУН не лише як потенційний союзник у боротьбі за зміну міжнародного порядку, а і як ще один успішний приклад революційного націоналізму, тому Крайова екекутива (КЕ) ОУН розповсюдила серед членів організації збірку перекладів окремих глав із книги А.Гітлера «Моя боротьба» під назвою «Національно-соціалістичний рух». У передмові («Від видавців») крайовий провідник ОУН С.Охримович (В.Обухович) писав, що «“Майн Кампф” – твір безцінної всесвітньої вартости для кожного політичного чи суспільного діяча». Водночас він висловлював застереження щодо расистської складової гітлеризму: «Спроба ж, яку являє собою концепція расизму, шляхом винищення усіх менш вартісних рас переможним мечем панівного народу, що цілий світ заставив би до послуг вищій культурі, здійснити світовий мир [...] має всі риси тої самої „штучности” і протиприродности, що ідея Маркса»¹⁷.

Усе ж серед молодих членів ОУН у Галичині переважало переконання щодо ідейної спорідненості націонал-соціалізму з українським націоналізмом та можливого союзу між ними, тому вони з ентузіазмом зустріли прихід НСДАП до влади в Німеччині 1933 р. Автор, який підписувався «С.О.» (імовірно, Я.Стецько, тоді – ідеологічний референт КЕ ОУН), розглядав перемогу фашизму в Італії, націонал-соціалізму в Німеччині та майбутню українську революцію як ланки єдиної світової націоналістичної революції, що зламає панування «старих, реакційних націй» і «ляже в основу нового світу». Він вірив, що саме український націоналізм покликаний розпочати новий етап цієї революції: зруйнувавши московську імперію та інші загарбницькі держави, він відкриє «новий розділ, нову епоху не лише в історії української нації, але й народів Сходу Європи. На чому кінчатся завдання фашизму чи націонал-соціалізму, на тому зачинаються завдання українського націоналізму»¹⁸.

Ілюстрацією тогочасного сприйняття деякими молодими оунівцями націонал-соціалізму може слугувати кореспонденція українського студента з Німеччини, який був свідком ритуального спалення нацистськими штурмовиками «шкідливих»

¹⁵ *Сціборський М.* Націократія; *Брут Р.* Культ героїзму. – Л., 1937; *Подольак М.* Суспільний зміст націоналізму // На службі нації: Альманах. – Париж, 1938. – С.32–44.

¹⁶ Автор цієї статті поділяє інтерпретацію націонал-соціалізму як різновиду фашизму, хоча цей погляд – дискусійний (див.: *Зайцев О.* Інтерпретації фашизму в сучасній англо-американській історіографії // Україна модерна. – Ч.9. – К.; Л., 2005. – С.173–183).

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.40. – Арх.3.

¹⁸ *С.О.* Війна стабілізується (Огляд світових подій) // Наш клич (Львів). – 1933. – 19 березня; *Його ж.* Союзники большевизму // Там само. – 18 червня.

книг у Мюнстері й так описав свої переживання: «І в тій хвилині прихильність до німецької молоді росте. Бачу стоптану й оплюгавлену червону гидру в жидівських лахах, бачу її смерть і чую, що у мене серце починає битись прискішеним темпом. Ах, в цю хвилину завидую німцям, завидую їм їхньої рішучості»¹⁹.

Є.Коновалець, який мав тверезіший погляд на нацизм, дратувався, читаючи такі кореспонденції, і кілька разів звертав увагу КЕ ОУН на необхідність «паралізувати той телячий захват до гітлеризму, який [...] захопив наше рядове членство»²⁰. Тому редакція газети «Наш клич» (орган ОУН у Галичині) вважала за потрібне наголосити: «Український націоналізм не є рішуче наслідуючим, але якраз **самостійним, творчим рухом!** Його ідеєю є відшукати й перевести в життя **велике післанництво України.** [...] І помиляється, хто шукає для націоналізму взорів у фашизмі або гітлеризмі!»²¹.

Ставлення нацистів до ОУН у 1933–1934 рр. не виправдало сподівань молодих «крайовиків». В умовах польсько-німецького зближення на початку 1934 р. Німеччина припинила фінансування ОУН, а в липні того ж року видала польській поліції М.Лебедея («Скибу») – організатора вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького. Тоді ж у Берліні затримали члена ПУН Р.Ярого. Ця, за висловом Є.Коновальця, «дівчина, яка впала на голови нашого рядового членства», приголомшила прихильників орієнтації на гітлерівців. Як писав Є.Коновалець членові ПУН О.Сенику, «наше рядове членство на ЗУЗ (західних українських землях – О.З.) було незвичайно захопилося приходом гітлеризму до влади та поклало на нього великі надії [...]. Щойно видача Скиби та арешт Ріка (мається на увазі Ріхард (Ріко) Ярий – О.З.) відкрили очі нашого членства на дійсну вартість гітлеризму, оскільки ходить про його відношення до української справи»²².

Не випадково із середини 1934 р. в еміграційній пресі ОУН починається критика націонал-соціалізму, особливо його расистської складової²³. Відновлення співпраці з нацистами в наступні роки спонукало ОУН припинити відкриті випадки проти гітлеризму, однак у документах для внутрішнього користування критика тривала. Співробітник військової референтури ПУН М.Колодзінський у праці «Воєнна доктрина українських націоналістів» (1938 р.) писав: «Гітлер в “Майн кампф” зв’язує майже існування німецького народу з здобуттям Сходу Європи, а тим самим робить з цього світоглядову справу націонал-соціалізму. Нас мусить обурити така експанзивність Гітлера. А що вложили ті пошукувачі “равнів”²⁴ у Східну Європу? [...] Бандити вони міжнародні, які хочуть зробити з України публичний міжнародний дім, щоби могли провадити тут свої хижацькі пляни»²⁵. Утім, М.Колодзінський обурювався планами А.Гітлера не тому, що принципово відкидав імперіалізм, а тому, що вважав: на Сході Європи є місце тільки для однієї імперії – української.

¹⁹ *Власт О.* Німецьке студентство на охороні національного духа // *Наш клич.* – 1933. – 4 червня.

²⁰ Цит. за: *Онацький Є.* У вічному місті. – Т.4. – С.190.

²¹ До джерел нашого руху // *Наш клич.* – 1933. – 16 липня.

²² Цит. за: *Онацький Є.* У вічному місті. – Т.4. – С.290–291.

²³ *Онацький Є.* Идеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом // *Розбудова нації.* – 1934. – Ч.5/6. – С.142–149; *Його ж.* Культ успіху // *Там само.* – Ч.7/8. – С.162–169.

²⁴ Від нім. Raum – простір. М.Колодзінський натякає на гітлерівську концепцію здобуття «життєвого простору» (нім. Lebensraum) для німців на Сході Європи.

²⁵ Архів ОУН у Києві. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.466. – Арк.26 (пор.: Там само. – Спр.465. – Арк.25). Ці слова було опущено у циклостильному виданні першої частини праці М.Колодзінського (1940 р.) в окупованому німцями Кракові (див.: *Колодзінський М.* Українська воєнна доктрина. – Ч.1. – Торонто, 1957 (передрук із 1 вид.)).

Отже, керівники ОУН добре здавали собі справу й зі ставлення гітлерівців до слов'ян як до нижчої раси, і з агресивних намірів фюрера здобути «життєвий простір» для німців на Сході Європи, однак не бачили іншого виходу для українців, крім спілки з Німеччиною – єдиною державою, здатною зруйнувати статус-кво в Європі. Як доводив Дж.Армстронг, головним мотивом співпраці з нацистами таких рухів, як ОУН, хорватські усташи та словацькі глінківці було не уявлення про спільність ідеології та цілей, а прагнення використати допомогу Німеччини в боротьбі проти панівних етнічних груп – росіян і поляків, сербів, чехів – із метою створення власних національних держав²⁶.

Утім, ані факт співпраці з фашистськими режимами, ані ті чи інші міркування щодо її мотивів не є визначальними для відповіді на типологічне питання – чи правомірно вважати ідеологію та практику ОУН різновидом фашизму? Відповіді на нього непрості, оскільки загальноприйнятої інтерпретації фашизму не існує²⁷. Однак в останні роки частина дослідників досягла досить хиткої згоди щодо низки фундаментальних ознак, характерних для всіх різновидів фашизму, якими вважають:

- революційний ультранационалізм (інтегральний націоналізм);
- міф національного відродження (або палінгенезу), згідно з яким період за-непаду нації має змінитися її відродженням у постліберальному новому порядку;
- авторитаризм і тоталітаризм;
- вождизм (принцип фюрерства);
- позитивне ставлення до насильства та війни, культ воєнних чеснот;
- імперіалізм або прагнення до експансії;
- намагання очистити національну спільноту від чужих і ворожих елементів;
- спроби мобілізації мас та створення масової партії.

Крім того, деякі риси вважають характерними лише для окремих різновидів фашизму. Такою поширеною, але необов'язковою, ознакою є расизм, і, зокрема, расистський антисемітизм.

Для прикладу наведемо дефініцію фашизму авторитетного «патріарха» фашистських студій С.Пейна: «Фашизм можна визначити як форму органічного революційного ультранационалізму, що прагне національного відродження, спирається переважно на віталістичну й нераціоналістичну філософію, будується на позірно суперечливому поєднанні крайнього елітаризму та мобілізації мас, наголошує на принципі ієрархії і вождизму, позитивно оцінює насильство, певною мірою, як мету, а також як засіб, і схильний розглядати війну і/або воєнні чесноти як норму життя»²⁸.

Чи відповідала ідеологія та практика Організації українських націоналістів окресленому вище «ідеальному типу» фашизму? Навряд чи потрібно доводити, що для ОУН були характерні інтегральний націоналізм і міф прийдешнього відродження упослідженої нації, що його Р.Гриффін вважає стрижнем фашистської

²⁶ *Armstrong J.A.* Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe // *Journal of Modern History*. – Vol.40. – 1968. – №3. – P.396–410.

²⁷ Їх стислий огляд див.: *Iordachi C.* Comparative Fascist Studies: An Introduction // *Comparative Fascist Studies: New Perspectives* / Ed. by C.Iordachi. – London; New York, 2010. – P.1–50.

²⁸ *Payne S.G.* Fascism and Racism // *The Cambridge History of Twentieth-Century Thought* / Ed. by T.Ball and R.Bellamy. – Cambridge, 2003. – Ch.5. – P.124. Див. також інші дефініції: *Griffin R.* Introduction // *World Fascism: a Historical Encyclopedia* / Ed. by C.Blamiers with P.Jackson. – Santa Barbara, 2006. – Vol.I. – P.2; *Paxton R.O.* Comparisons and Definitions // *The Oxford Handbook of Fascism* / Ed. by R.J.B.Bosworth. – Oxford; New York, 2009. – P.549.

ідеології²⁹. Та чи були притаманні ОУН такі «фашистські» риси, як тоталітаризм, вождизм, імперіалізм, культ насильства і воєнних чеснот? Усе це – питання вельми спірні, тож їх доцільно розглянути докладніше, як і тезу про антисемітизм ОУН.

До середини 1930-х рр. в ОУН не було чіткої концепції майбутнього державного устрою України. Загалом усі погоджувалися, що після національної революції має настати період національної диктатури, але не було ясності, яким буде постійний державний лад, коли диктатура виконає свої завдання. У лавах оунівців були як прихильники президентської демократії американського зразка, так і апологети однопартійної тоталітарної системи.

Вождизм на перших порах практично не був притаманний ОУН. Хоча статут організації наділяв голову ПУН майже диктаторськими повноваженнями, фактично керівництво було колективним. У 1932 р. Є.Коновалець навіть дорікав своїм соратникам, що вони, теоретично розуміючи важливість персоніфікації націоналістичного руху, нічого не роблять для зміцнення авторитету лідера³⁰. Лише з 1933 р. в ОУН з'являються деякі зовнішні ознаки вождизму, включно з вітанням «Слава Україні! – Вождеві слава!». Однак реального культу особи Є.Коновальця за його життя так і не склалося.

Імперіалізм також не був визначальною рисою ОУН в перші роки її існування. Серед членів організації побутували різні погляди на цю проблему: одні вважали, що майбутня українська держава повинна обмежитися етнічними кордонами, інші – переважно молоді послідовники Д.Донцова – наполягали, що здоровій нації притаманні експансія й імперіалізм.

Різними були погляди членів ОУН і на необхідність меж застосування насильства. Противником терору був член ПУН Д.Андрієвський – людина радше консервативних, аніж революційних поглядів. Натомість інший член проводу – В.Мартинець – уважав, що в майбутній українській державі насильство, ба навіть терор, будуть необхідні не лише для придушення внутрішніх ворогів, а й для перевиховання народу. У 1929 р. він писав відомій діячці жіночого руху М.Рудницькій: «Жах огортає, коли подумаю про відносини на В[еликій] Україні. [...] Та ж в цьому царстві хамів і жебрати треба буде при українській владі хопитися методів Петра В[еликого]: терором треба буде їх вчити шанувати людську гідність, терором вполювати пошановання людського „я” (що за парадокс), терором заводити чистоту і порядок і т.д., навіть видавати державні розпорядки про ношення ковнірців, спосіб поведіння, їдженя тощо. Одну диктатуру треба буде замінити другою, яка буде перемінюватися в народоправство поволи, в міру виховання мас тою ж диктатурою. [...]

Видно таки з раба зробити людину вільну не можна инакше, як при помочі бука. Для добра того ж нещасного народу треба ж бити його нагаєм, бо инакше до споконвіку не прочуняється й не покине свого ярма. Треба нам самим замінити ворогів, треба нам українцям (частині) стати „варягами” над самим собою (загалом), бо не позбудемося чужих „варягів”. [...] Ніде правди діти: терором і насильством над власним народом слід добувати йому волю»³¹.

²⁹ Griffin R. Palingenic myth // World Fascism: a Historical Encyclopedia. – Vol.II. – P.498–499.

³⁰ Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – Т.2. – Ч.1: 1931–1934 роки / Упор. Ю.Черченко. – К., 2010. – С.204–205.

³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.269 – Оп.1. – Спр.174. – Арк.81.

Антисемітизм спершу не був властивий ОУН, хоч окремі члени організації й не приховували негативного ставлення до євреїв. У 1930 р. «Розбудова нації» вмістила програмну статтю М.Сціборського, який закликав українців і євреїв до порозуміння, твердячи, що завданням майбутньої української влади «буде дати жидам рівноправне положення й можливість виявляти себе у всіх ділянках суспільно-громадської, культурної та іншої діяльності», а це сприятиме виробленню в єврейських масах державницького патріотизму щодо України³².

Отже, спочатку ОУН, попри свій авторитарний і революційний характер, не мала виразних фашистських ознак. Проте обставини 1930-х рр. – терор у радянській Україні, зростання авторитаризму й фашизму в Європі, посилення репресій у Польщі – сприяли радикалізації і «фашизації» організованого націоналізму. Люди з демократичними поглядами втрачали вплив або покидали ОУН. Провідним теоретиком майбутнього політичного устрою України став М.Сціборський, який ще у 1930 р. накреслив поетапний план ослаблення та знищення українських партій із тим, щоби після національної революції у країні залишилася лише одна керівна політична сила – Організація українських націоналістів³³.

Концепція націократії М.Сціборського, покладена згодом в основу політичної програми ОУН 1939 р., була спробою сконструювати українську модель тоталітарної держави, в якій організований націоналізм на чолі з «вождем нації» став би єдиною керівною і спрямовуючою силою³⁴. Щоправда, хоч М.Сціборський претендував на створення оригінальної моделі, насправді в ній аж надто відчутний вплив фашистського корпоративізму. Сам теоретик націократії добре здавав собі справу з її тоталітарного характеру і в першій статті свого проекту конституції України (осінь 1939 р.) записав: «Україна є суверенною, авторитарною, тоталітарною, професійно-становою державою, що носить назву Українська Держава»³⁵.

Наприкінці 1930-х рр. члени ОУН залюбки називали свій націоналізм авторитарним і тоталітарним. Так, у статті М.Подольця читаємо: «На зміну цим двом протинаціональним концепціям (демолібералізму та марксизму – О.З.), що так тісно зв'язані між собою матеріялістичним розумінням життя, приходять сучасний революційний, тоталітарний і авторитарний націоналізм»³⁶. Ясна річ, українські націоналісти, як і італійські фашисти, вкладали в поняття «тоталітарний» позитивний зміст. Як зазначає Р.Гриффін, «у фашистському мисленні [...] логіка тоталітаризму – це логіка не гноблення і руйнування, а творчої деструкції – руйнування для побудови нового порядку»³⁷.

Тоталітаризм, навіть теоретичний, вимагав культу вождя. Після загибелі в 1938 р. Є.Коновальця було впроваджено його посмертне пошанування як «вождя, основоположника й обновителя»³⁸, а незабаром виник і культ живого провідника – А.Мельника, якого ОУН проголосила не лише своїм лідером, а й «вождем української

³² Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова нації. – 1930. – Ч.11/12. – С.266–272.

³³ ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.178. – Арк.166.

³⁴ Сціборський М. Націократія. – Розд. VI; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і мат. / Упор. Т.Гунчак, Р.Сольчаник. – Т. II. – [Б.м.] 1983. – С.401–402.

³⁵ Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – Т.7: Документи Комісії державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упор. О.Кучерук, Ю.Черченко. – К., 2002. – С.8.

³⁶ Подольск М. Суспільний зміст націоналізму // На службі нації. – Париж, 1938. – С.32.

³⁷ Griffin R. Palingenetic Myth. – P.499.

³⁸ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. II. – С.420.

нації». Утім, новий лідер аж ніяк не дорівнював своїм авторитетом Є. Коновальцеві, а його штучно творений культ не вберіг організацію від розколу в 1940 р., після чого кожен відлам ОУН проголосив «вождем нації» власного керманіча.

Яскравим свідченням фашизації частини членів ОУН стала написана для внутрішнього вжитку праця М. Колодзінського «Военна доктрина українських націоналістів» (1938 р.), де з граничною відвертістю викладалися погляди радикального крила організації, домінував культ сили, війни, героїзму й експансії. Так, автор застерігав, що українська держава не повинна обмежуватися етнографічними кордонами («Український нарід не живе на те, щоби спокійно заїдати благодати своїх етнографічних земель і зачаджуватися у власному смороді»³⁹) – майбутні державні рубежі, крім власне українських земель, мали охоплювати Молдавію, значні частини Румунії, Польщі, Білорусії, Росії (аж до Середньої Волги та Каспію), Північний Кавказ, Баку й Апшеронський півострів із його нафтовими родовищами⁴⁰. Та це була лише програма-мінімум: «Так зачеркнута Україна це ще не є імперіялізм. Це тільки мінімум, з якого не можемо ніяк зречися, бо нам треба такої України, щоб мати вихідну підставу для дальшого поступу вперед»⁴¹. «Дальший поступ» передбачав експансію у Центральну Азію, включення її у сферу імперського впливу України та перетворення Казахстану на український домініон⁴².

М. Колодзінський уважав, що плекання воєнних чеснот – головна запорука перемоги визвольних змагань⁴³. Ще в першому варіанті своєї воєнної доктрини (1935 р.) він писав: «Лише духові мародери і нікчемні боягузи можуть верещати, що український нарід є нарід пацифістів. [...] Коли Україна буде самостійною і розвине воєнний інстинкт, рівночасно надаючи йому відповідні організаційні форми, то ми будемо найбільше боєвим народом на світі»⁴⁴.

Не лише героїзм і готовність померти за Україну, а й жорстокість та ненависть до ворогів мали стати рисами націоналістичних повстанців: «Маса прагне пімсти за свої жертви, і не треба докучати їй підчас виконання тої пімсти заповіддю про любов до ближнього. [...] Супроти ворожого елементу треба виказати таку жорстокість в час повстання, щоби десяте покоління боялося поглянути вбік України, а не то мати охоту йти на неї підбоек. Жорстокість і ненависть мусить бути однакова як до історичного ворога, так і до свого, який є проти повстання, або старається переводити в життя якусь іншу ідеологію, або політичну концепцію, як націоналістична»⁴⁵.

Серед історичних ворогів виняткове місце посідали євреї: «Безперечно, що гнів українського народу до жидів буде особливо страшний. Ми не маємо потреби цей гнів гамувати, противно [– треба його] побільшувати, бо чим більше загине жидів під час повстання, тим буде краще для української держави, бо жида будуть одинокою меншиною, яку не сміємо обхопити нашою денационалізаційною політикою. Всі иньші меншини, які вийдуть живими з повстання, будемо денационалізувати»⁴⁶.

³⁹ Архів ОУН у Києві. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.466. – Арк.80.

⁴⁰ Там само. – Арк.49–72.

⁴¹ Там само. – Арк.78.

⁴² Там само. – Арк.161–170.

⁴³ Там само. – Спр.465. – Арк.34–35.

⁴⁴ Там само. – Арк.8.

⁴⁵ Там само. – Спр.466. – Арк.96.

⁴⁶ Там само. – Арк.136–137.

Чому, на думку членів ОУН, євреї не підлягали денаціоналізації (українізації)? Відповідь знаходимо у статті В.Мартинця, опублікованій того ж таки 1938 р. Розглянувши суспільну роль єврейства в Україні, автор визнав її винятково негативною: «Жиди в нас це не тільки елемент під політичним оглядом – ворожий, в соціально-економічному відношенні – паразитарний, в культурно-національній ділянці – шкідливий (денаціоналізаторський), у морально-ідеологічній площині – розкладовий (антидержавницький і інтернаціональний), але й під расовим оглядом це елемент непридатний до мішання й асиміляції». Навіть тоді, коли б євреї самі захотіли українізуватися й змішатися з українським населенням, цього не можна допускати, – був переконаний В.Мартинець, – щоби вони «під українською формою не дали нам жидівського духа, або іншими словами: щоб (зверху) українізація жидів не означала (внутрішнього) очікування українців, очікування не тільки кровного, але й психологічного». Найгіршим наслідком «очікування» була б втрата українцями державницького інстинкту, нібито зовсім непритаманного «бездомно-бездержавному» єврейському народові. Щоб уберегти українців від такої небезпеки, В.Мартинець уважав за необхідне не лише заборонити мішані шлюби, а й повністю ізолювати євреїв від будь-яких – економічних, політичних і культурних – контактів з українцями. Фактично йшлося про те, щоб у майбутній українській державі замкнути всіх євреїв у гетто, що мало б призвести до їх масової еміграції⁴⁷.

Як бачимо, від 1930 р. ставлення ОУН до євреїв зазнало кардинальних змін⁴⁸, на що вплинули переконання про виняткову роль єврейства у злочинах більшовицького режиму в Україні, а також спроби налагодити контакти з гітлерівцями, що сприяло запозиченню елементів нацистської антисемітської ідеології. Можна припустити, що посилення антиєврейської риторики в публіцистиці ОУН було результатом кон'юнктурної мімікрії, викликаної бажанням здобути прихильність Берліна. Утім, як видно з «Военної доктрини...» М.Колодзінського, деякі націоналісти були щиро переконані, що для добра України євреїв слід позбутися в будь-який спосіб, не зупиняючись перед фізичним винищенням.

Усе ж, готуючись до повстання на випадок німецько-польської війни, КЕ ОУН у 1939 р. заборонила членам організації вчиняти репресивні дії щодо євреїв, аргументуючи це тим, що у країнах західних демократій (Великобританія, Франція, США) євреї нібито мали вирішальний вплив на формування зовнішньої політики⁴⁹. Це може свідчити, що крайня антисемітська позиція М.Колодзінського та його однодумців на той момент не була панівною.

Отже, український організований націоналізм кінця 1930-х рр. справді мав чимало спільних рис із фашизмом. Однак була й істотна відмінність, що її ігнорує більшість дефініцій фашизму, але яку добре усвідомлювали українські націоналісти 1920–1930-х рр. На неї вказував Є.Онацький ще напередодні створення ОУН: фашизм, на відміну від українського визвольного руху, був націоналізмом державної нації⁵⁰.

⁴⁷ Мартинець В. Жидівська проблема в Україні // Ідея в наступі: Альманах. – Лондон, 1938. – С.24–47.

⁴⁸ Див.: Сагундук М. Foes of our rebirth: Ukrainian nationalist discussions about Jews, 1929–1947 // Nationalities Papers. – Vol.39. – 2011. – №3. – Р.315–352.

⁴⁹ Посівнич М. Военно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках. – Л., 2010. – С.229.

⁵⁰ Онацький Е. Листи з Італії. – С.95.

Такою ж була й офіційна позиція ОУН після її створення: «Фашизм це рух державного народу, це зроджена на соціальному підкладі течія, що змагалася за владу у власній державі. Український націоналізм це рух національно-визвольний, завданням якого є боротьба за державність, до якої має повести найширші маси українського народу. А тому українського націоналізму не тільки що не можна утотожнювати з італійським фашизмом, а навіть не можна до нього надто приподібнювати»⁵¹.

Утім, до кінця 1930-х рр. акценти дещо змістилися. Публіцисти ОУН і далі підкреслювали відмінності від фашизму в першій фазі розвитку націоналістичного руху, коли боротьба за ліквідацію окупаційного режиму та національну незалежність («моменти – неіснуючі для націонал-соціалізму й фашизму») відсувала на другий план усі інші завдання. Однак, на думку М. Подоляка, «націоналізм перших років підготовив ґрунт і дав основні принципи заложення для наступної фази свого діяння, фази “усуспільнення”». Тепер «національна революція є не тільки визвольним рухом проти займанців, але, і то перш за все, внутрішньо-українським рухом, який дає національному життю новий зміст і нові суспільно-політичні форми. Як внутрішній рух, українська революція ділала б навіть у самостійній державі (коли б вона тепер існувала) так, як ділає вона в Німеччині й Італії, де націонал-соціалізм і фашизм виступили для заперечення й ув ім'я перебудови старого, хворого національно-суспільного устрою»⁵². Отже, відмінності між українським націоналізмом як визвольним рухом і фашизмом у 1938 р. вже не сприймалися як принципи.

Не вважає їх істотними й сучасний історик І.-П.Химка, який риторично запитує: «Хіба та обставина, що ОУН була ще й національно-визвольним рухом, робить її не фашистською? Усташі теж були національно-визвольним рухом – то вони теж не фашисти? В'єт Конґ був національно-визвольним рухом – і тому не був комуністичним?»⁵³.

Не входячи в дискусію про досить далекий від нашої теми В'єтконґ, пригляньмося ближче до руху усташів. Хорватська революційна організація «Усташа» – справді типологічно найближча до ОУН серед націоналістичних рухів Європи 1929–1945 рр., тож порівняння з нею цілком виправдане. В історіографії склалися два основні погляди на сутність ідеології усташів. Частина істориків трактує її як хорватський фашизм, інші – заперечують цю тезу⁵⁴. На думку останніх, цілі й діяльність усташів до 1941 р. істотно відрізнялися від фашистської практики. Рух усташів остаточно фашизувався лише після захоплення влади, коли проблему здобуття власної держави заступила проблема засад, на яких слід було її будувати⁵⁵. Отже «повноцінний» фашизм як програма реорганізації держави на принципах ієрархії, вождизму й тоталітаризму можливий на такій стадії розвитку націоналізму, коли національна держава вже існує. На попередніх стадіях можливе виникнення *протофашизму* – цим терміном позначають

⁵¹ Цит. за: Мірчук П. Нарис історії ОУН. – С.113.

⁵² Подоляк М. Суспільний зміст націоналізму. – С.35–37.

⁵³ Зенон Когут – Іван Химка. Україністи та Бандера: розбіжні погляди. – С.10.

⁵⁴ Див.: Беляков С.С. Идеология устаашского движения: между этническим национализмом и фашизмом // Известия Уральского государственного университета. – 2005. – №39. – С.127–135.

⁵⁵ Trifkovic S. Ustaša: Croatian Separatism and European Politics, 1929–1945. – London, 1998. – P.38–39, 266.

рухи, близькі до фашизму, яким, однак, бракує деяких істотних рис останнього, наприклад, реальних спроб мобілізації мас.

Рухи на кшталт ОУН, усташів, Внутрішньої македонської революційної організації, радикального крила Глінківської словацької народної партії тощо становлять особливий різновид інтегрального націоналізму бездержавних націй, що мав революційний характер і був спрямований, насамперед, на здобуття власної держави будь-якими, зокрема й насильницькими, методами. Для стислості назвемо цей тип політичних рухів *усташизмом* – тут цю назву використано як родове поняття, подібно до терміна «фашизм», який має два значення – суто італійське й універсальне. Хорватський усташизм можна розглядати як парадигматичний для рухів такого типу, оскільки він найбільшою мірою реалізував свій потенціал, пройшовши всі стадії розвитку – від зародження через встановлення національної диктатури до краху у фіналі.

Усташизм як радикальна форма етнічного націоналізму не був гуманнішим чи менш схильним до насильства, ніж фашизм. Відомо, що усташі під час Другої світової війни влаштували жорстоку етнічну чистку Хорватії від сербів, євреїв і ромів, причому це був не спонтанний вибух насильства, а ідеологічно вмотивована й спланована акція. В ОУН плани майбутніх етнічних чисток з'являються, починаючи з 1938 р. У «Воєнній доктрині українських націоналістів» читаємо: «Наше повстання не має тільки за завдання зміну політичного устрою. Воно мусить вичистити Україну з чужого, ворожого елемента й з недоброго власного, рідного. Тільки під час повстання буде нагода вимести буквально до останньої ноги польський елемент із ЗУЗ і в цей спосіб закінчити польські претенсії про польський характер цих земель. Польський елемент, що буде чинно ставити спротив, мусить улягти в боротьбі, а решту треба зтероризувати й примусити до втечі за Вислу. Бо не можна до цього допустити, щоб по здобуттю ЗУЗ польський елемент міг тут жити побіч українців. ЗУЗ в будучій Українській Державі має бути чистий під національним оглядом, бо ці землі мають особливе значіння для будучої Української Держави, й тому не буде часу на боротьбу з польським елементом, якщо би такий ще вийшов нерозтрощений зовсім з повстання. [...] Треба пам'ятати, що чим більше пропаде під час повстання ворожого елемента, тим легше буде відбуватися будова Української Держави й тим сильнішою вона буде»⁵⁶.

Паралелізм історії «Усташі» й ОУН можна побачити й в інших аспектах, однак урешті-решт їм судилася різна доля. Незалежна Держава Хорватія 1941–1945 рр. – добра модель того, якою могла б бути Українська Держава під егідою Третього Райху, якби вона була створена. Розігнавши в липні 1941 р. уряд Я.Стецька, гітлерівці запобігли повторенню хорватського досвіду в Україні.

Отже, підсумуймо. Ідеологія, організаційні засади та політичний стиль ОУН зазнали помітного впливу фашизму, особливо італійського, причому між 1929 і 1939 рр. цей вплив неухильно зростав. Найбільше на ідеології та цілях Організації українських націоналістів позначилися фашистські концепції корпоративної держави й тоталітаризму, на організаційних принципах – вождизм і модель ієрархічної політичної організації, на політичному стилі – культ героїзму та воєнних чеснот. На кінець 1930-х рр. під впливом націонал-соціалізму

⁵⁶ Архів ОУН у Києві. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.466. – Арк.103–104.

серед частини членів ОУН посилювався войовничий антисемітизм. Крім того, розвиваючись у спільній із фашизмом мережі інтелектуального дискурсу український організований націоналізм більш-менш самостійно розвинув деякі риси, які також зближували його з фашизмом: волюнтаристський світогляд, культивування «палінгенетичного» міфу, ворожість до комунізму і «демолібералізму», свідоме загострення конфлікту поколінь. Таким чином, концепція, згідно з якою ідеологія і практика ОУН були фашистськими за своєю природою, має право на існування, особливо в рамках історії ідей. Однак, нехтуючи принциповими відмінностями між націоналістичними рухами державних і бездержавних націй, вона породжує більше проблем, ніж допомагає розв'язати.

Якщо шукати узагальнююче поняття для введення ідеології та практики ОУН у порівняльний контекст, то таким поняттям мав би бути не фашизм, а радше *усташизм*. Головні відмінності між ними випливають із факту наявності чи відсутності власної національної держави. Беручи до уваги цей критерій, можна сформулювати наступні робочі визначення. *Фашизм* – це форма революційного інтегрального націоналізму державних націй, що проголошує своєю метою національне відродження шляхом мобілізації мас і реорганізації держави на засадах тоталітаризму, ієрархії, вождизму та мілітаризму. *Усташизм* – це революційний інтегральний націоналізм, який розвивається за відсутності власної національної держави та прагне її здобути і втримати всіма доступними засобами, включно з терором.

Історія руху хорватських усташів показує, що за «сприятливих» умов усташизм може набути форми *протофашизму*, а в разі здобуття власної держави – створити режим фашистського типу. На відміну від хорватського досвіду, конфлікт ОУН із німецькою окупаційною владою в 1941–1943 рр. запобіг кристалізації українського фашизму і спонукав революційних націоналістів до ґрунтовної ревізії своєї ідеології.

The article examines the influence of fascism on ideology, organisational principles, and political style of the OUN. By the late 1930s, Ukrainian organised nationalism had much in common with fascism, but rather belonged to another variant of revolutionary integral nationalism, which the author calls ustashism.

